

Tallár Ferenc

AMIKOR A VALÓSÁG ELTŰNŐBEN VAN

2018-10-17 | ESSZÉ

Kiss Viktor *Ideológia, kritika, posztmarxizmus* című kötetében (Napvilág Kiadó, 2018) szokatlan egyértelműséggel teszi fel a kérdést, amit az (egykori) politikai baloldal képviselői inkább elkerülnek: mire alapozható korunkban egy baloldali politika? Úgy tűnhet, aki ezt napjainkban felveti, nemigen juthat tovább búskomor sóhajtozásnál. Hiszen már közhelyszámba megy, hogy a baloldal vészesen visszaszorulóban van, mozgalomnak már bizonyosan nem nevezhető, de négy évenként életre galvanizált választóit is sorra elveszíti, mondandója pedig – ha van egyáltalán – zavaros és bizonytalan. A jobboldali, autoriter nacionalizmusok mindeközben feltartóztathatatlanul előretörni látszanak, az „Európa-erőd” pedig bezárni készül kapuit. És akkor itt egy könyv, amelynek alcíme: *A baloldal új korszaka felé*.

nem messianisztikus forradalomvárás

Ilyenkor az olvasóban kétségek támadnak. Jó lesz hát rögtön tisztázni: a szerzőt nem messianisztikus forradalomvárás, nem utópikus akarat fűti. Épp ellenkezőleg, határozottan és

tudatosan visszautasítja a metafizikus-teleológikus történelemfelfogásból következő utópiák „bizonyosságait” éppúgy, mint ahogy elutasítja a pusztán „erkölcsi Kell”-re alapozott baloldaliság „kritikai ideológiáját” is. Helyettük hangsúlyozottan a *realisztikus*, „leíró kritika” mellett érvel, mely „arra törekszik, hogy beazonosítsa a ténylegesen létező politikai univerzumot az osztályharc korszaka után, és ebből bontakoztassa ki önmagát, ebből bontakoztassa ki a kritikai tudatot, és erre építse politikai stratégiáit”. (308–309)

„A baloldal új korszaka felé” vezető utat Kiss Viktor nem királyi útként, nem a biztos megoldások foglalataként adja elő, hanem a „sokdimenziós és alternatív” *politikai* univerzum egyik, minden végső bizonyosságot nélkülöző, nyitott lehetőségeként.

Nyilvánvaló, hogy e lehetőség gyakorlati beváltása új baloldalt, s vele új gondolkodásmódot feltételez. Kiss Viktor nem állítja, hogy ez az új baloldal készen állna. Az alcím inkább feladatot jelöl. A hosszú évek elmélyült munkájáról, széles körű

tájékozódásról tanúskodó kötet új baloldali korszak *felé* mutat. A 60-as évektől napjainkig (Debord-tól Žižekig) tartó ívben szerzőnk a baloldali gondolkodás számos neves szerzőjét értelmezi, s hozza őket – minden különbségük ellenére – közös nevezőre. Mert a középpontban a *politika* és az *ideológia* átértelmezett szerepe, rehabilitációja áll.

Umberto Boccioni: Az emberi test dinamizmusa, jean louis mazieres, flickr.com

A könyv alapvetését két tételben próbálom összefoglalni:

1) A „társadalom, a politika és az ideológia – olvashatjuk a záró fejezetben – már nem a tőkés gazdasági logika következménye (felépítménye) többé – ellenkezőleg: a társadalom politikai és ideológiai artikulációja jelenti a tőkés gazdaság létének (újratermelés) és működésének (értékesítés) alapját... Az ideológia kritikája abból indul ki, hogy a politika par excellence a késő vagy posztmodern kapitalizmusban nem más, mint a fennálló stabilizálásának megőrzése, integritásának biztosítása, társadalmi-biológiai reprodukciója és állandó újrakonstruálása az ideológia segítségével.” (312) Amiből – elsősorban Lefort-ra, Castoriadisra és persze Laclau-ra támaszkodva – azt a következtetést vonja le, hogy

2) a baloldali „politikának egyetlen járható útja létezik: a társadalom képzelt egészének megjelenítése, egy olyan keret kínálása, amelyben valamennyien elgondolhatjuk önmagunkat mint az egység részeit – függetlenül a bennünket megosztó tényektől.” (253) Vagyis Kiss Viktor az új, radikális baloldali politikát új ideológiával, ahogy manapság mondani szokás, olyan új *vízió* születésével köti össze, mely a társadalom *egészének* megragadására képes.

politikai projekt

Nem nehéz belátni, hogy a politika és az ideológia autonómiáját feltételező fenti állítás határozottan szakít az ortodox marxista állásponttal – a néhányak számára talán még felidézhető *alap-felépítmény* viszonytal.

Ezen belül a politika egyértelműen a felépítménybe száműzetik mint a termelési viszonyok pusztá *jelensége*, melynek *igazsága* az alapot átható Tőke–Munka viszony antagonizmusában rejlik, abból *levezethető*, s nem is szolgál másra, mint a gazdasági uralom megszilárdítására. Ahogy a felépítménybe száműzetik az ideológia is mint „hamis tudat”, mint a gazdasági uralom vagy alávetettség „szükségszerű párlata”. Tegyük most félre a dogmatikai kérdést, vajon az alap-felépítmény viszony merev értelmezése, a politikai-ideológiai szféra autonómiájának tagadása mennyiben írható Marx, és mennyiben az ortodox marxizmus számlájára. Kétségtelen, Marx valóban olyan ökonómiai pozíciót képviselt, amelyen belül az „anyagi termelés” a társadalmi, politikai vagy ideológiai szféra alapja. A posztmarxizmus teoretikusai viszont – állítja

Kiss Viktor – szakítanak a marxizmus gazdaságközpontú megközelítésmódjával, és a forradalmi baloldalt politikai projektként értelmezik. A posztmarxista pozíció, szemben a marxizmus *ökonómiai pozíciójával* – írja szerzőnk – „*politikai pozíció*”.

Az alap–felépítmény, a lényeg–jelenség viszony félretolása következményeiben messzire vezető, nem „skolasztikus” probléma. Althusser kifejezésével olyan „túldeterminált” történelmi világ elfogadását jelenti, melynek elemei nem vezethetők vissza egyetlen belső elvre, legyen az a világtörténelemben kibomló Szellemé vagy a Termelőerőé. A gazdasági szférát és a társadalmi-politikai szférát egymásra *nem* visszavezethető, *autonóm* logikák irányítják. Az alap–felépítmény viszony érvénytelenítése így nem csak a politikai, ideológiai és persze vallási, erkölcsi, művészeti szféra autonómiájának visszanyerését jelenti. Amennyiben a gazdasági állapot Tőke és Munka kibékíthetetlen ellentéte hatja át, az alap–felépítmény logikája szerint nyilvánvalóan ugyanennek az antagonizmusnak, az *osztályharcnak* kellene áthatnia a társadalmat is. Tudjuk, Marx meggyőződése szerint a társadalom *egysége*, és vele az emberiség „önelidegenülésének” leküzdése csak az osztályharc megvívásával, a proletariátus győzelmével, tehát csak a jövőben érhető el. A Kiss Viktor képviselte posztmarxizmus „radikális-forradalmi politikája” azonban a jelenben kínál olyan keretet, „amelyben valamennyien elgondolhatjuk önmagunkat mint az egység részeit – függetlenül a bennünket megosztó tényektől”.

Umberto Boccioni: Lelkiállapotok I. Akik elmennek, jean louis mazieres, flickr.com

Az alap-felépítmény viszony ökonómiai determinizmusának elutasítása ezek szerint az osztályharc ortodox tézisének elutasítását, s ezzel a *társadalom mint egész* gondolatát is tartalmazza. Ahogy szerzőnk az első fejezetben kiemeli, a posztmarxizmus teoretikusai „a marxizmus 'ökonomista-determinista' és 'osztályista-politikai' hagyományát azonosították be a baloldal két alapvetően meghaladandó nézőpontjaként.” (33)

Előző kötetében, a *Marx & ideológia* „Hová lettek a proletárok?” című fejezetében Kiss Viktor meggyőzően érvel amellett, hogy az 1848-as *Kommunista kiáltvány*, Marx történelemfilozófiai alapvetése – mely szerint „a történelem az osztályharcok története” –, valamint az 1867-es *Tőke* nem az egységes elméleti-gondolati fejlődésfolyamat két állomása. Főképp nem tekinthető az utóbbi az előbbi egyszerű továbbfejlesztésének vagy ökonómiai megalapozásának. Ezzel együtt is kétségtelen

azonban, hogy Marx egyértelműen és kimondottan soha nem vonta le az osztályharcot zárójelbe helyező következtetést. Így a posztmarxista szerzőkre maradt a feladat, hogy szembenézzenek a ténnyel: a kapitalizmus nem eleve bukásra ítélt termelési mód, mely önnön méhében hordozza saját tagadását, hanem olyan, az egész világot átfogó rendszer, mely a történelmi kihívásokra ez idáig mindig megtalálta a maga válaszát, és a válságok ellenére stabilizálta magát. Ezen a ponton a fordulat valóban radikális: *„Míg a marxista kritika a kapitalizmus működésképtelenségéből születő politikát kívánta megismerni, a posztmarxizmus a kapitalizmust megalapozó és fenntartó politikát kutatja.”* (21)

elgondolhatjuk önmagunkat

De miben áll ez a politika? A könyv egyik tétele szerint a politika a posztmodern korszakban „a fennálló stabilizálásának megőrzése, integritásának biztosítása,

társadalmi-biológiai reprodukciója és állandó újrakonstruálása az ideológia segítségével.” De nem azt jelenti-e ez, pontosabban szólva nem azt olvashatjuk-e ki Kiss Viktor Debord, Baudrillard vagy éppen Žižek műveit vizsgáló elemzéseiből, hogy az ideológia annyiban biztosítja a kapitalista *társadalom mint egész* integritását, amennyiben megjeleníti a társadalom „képzelt egészét”? Ha olyan keretet kínál, amelyben – legyen az a spektákulum, a szimulákrum vagy Žižeknél a szimbolikus osztályok által konstruált Valóság – „valamennyien elgondolhatjuk önmagunkat, mint az egység részeit – függetlenül a bennünket megosztó tényektől”.

De ha ez így van, miben áll a radikális baloldali politika által felkínált ideológia (vagy vízió) radikalitása és baloldalisága? Mik lennének azok a *tartalmi kritériumok*, melyek a radikális-forradalmi baloldal által felkínált keret „képzelt egységét” megkülönböztetik a fennállót stabilizáló ideológiától? Sőt, ha a kapitalizmus életképes, stabilizálni és reprodukálni tudja magát, ha integrálni tudja a társadalom tagjait a közösen átélhető Valóság „keretében”, továbbá ha olyan szükségleteket generál, amelyeket valamilyen formában képes kielégíteni, vagy akár a puszta vágó formájában fenntartani, mivel lenne igazolható a baloldali, forradalmi-radikális

gondolkodás vagy fordulat? Valóban megkerülhető a válságra, a „kapitalizmus működésképtelenségéből fakadó politikára” hivatkozó érvelés? És végül: valóban megkerülhető a Tőke–Munka viszony kérdése?

Ezek persze költői kérdések – a válaszom nemleges. De ebből nem következik visszatérés az ortodox marxista állásponthoz. Valójában nem is vitatkozom Kiss Viktorral. Inspirációit követve inkább át- és továbbgondolni szeretném mondandóját. Fontos gondolatnak tartom, hogy a modernitással megszülető autonóm politika középpontjában mindig a „*társadalom mint egész*” megőrzésének vagy megkonstruálásának kérdése állt. Vagyis – ha sikeres akar lenni – a politikának túl kell lépnie, vagy legalábbis el kell hitetnie, hogy túllép a partikuláris érdekek képviselőjén. Ne feledjük, a „*társadalom mint egész*”, az *univerzalitás* áll a marxi kommunizmuskép középpontjában is. A proletariátus, önmagát felszabadítva az emberiséget szabadítja fel: véget vetve az osztályantagonizmusok korának, leküzdve az önértékek individualizmusát, a társadalom fragmentálódását és az elidegenedést, a társadalmat mint a történelemben megvalósult *egészt*, mint a megvalósult nembeliséget hozza létre. A posztmarxista pozíció annyiban különbözik ettől – és ez persze igen lényeges különbség –, hogy a *politika* ilyen vagy olyan formában a „*társadalmat mint egészt*” a kapitalizmus viszonyai között is fenntartja, és ezt az ideológia eszközeivel, illetve a társadalmi képzeletre támaszkodva éri el.

Umberto Boccioni: Emberi test. Dinamizmus, jean louis mazieres, flickr.com

A politikára tehát azért van szükség – idézi Kiss J. B. Thompsont –, mert „egyetlen társadalom sem maradhat fenn anélkül, hogy reprezentálni tudná saját egységét.” (248) Vagy szerzőnk megfogalmazásában: „a társadalom az önmagáról megfogalmazott és közösen vallott állításokon keresztül jön létre”. (246)

Ebben a gondolati keretben válik érthetővé, miért írja Kiss Viktor, hogy „a posztmarxista időszak egyik leginspirálóbb állítása lett, hogy minden társadalomnak szüksége van olyan gondolati keretre, olyan képzeletre, amely képes megjeleníteni és értelemmel ellátni mindazt, ami van.” (250.) Az a közösen osztott, és ennyiben objektív *Valóság*, melyben minden „az, ami”, tehát jelentéssel teli és értelmezett, egy szimbolikus egész elemeként jelentéssel teli, és diskurzív gyakorlatban jön létre. Ezért mondhatja Laclau, hogy „a diskurzuson kívül nincs semmi”. Egy megvilágító erejű példa: a termelési eszközökkel rendelkezők/nem rendelkezők megkülönböztetése csak a jelölési folyamat eredményeként ölti magára a 19. század *valóságos* „burzsoájának” és „proletárjának” jelentését, és rögzül *antagonizmusok* gondolkodási és gyakorlati formáiban.

vitákkal szemben immunizált

Az ideológia e jelölési folyamat jellegzetesen modern formája. Az ideológiák – mondja Manfred Steger – „nem pusztán osztályérdekek igazolására szolgálnak, nem is elvont

metafizikai spekulációk, hanem olyan átfogó térképek, melyek segítenek tájékozódni a politikai univerzumban.” De a modernitás világára jellemző ideológiák mögött ott áll még valami, ami szélesebb és átfogóbb, továbbá *minden emberi közösségre* jellemző: ezt nevezi Castoriadis, majd az ő nyomán Charles Taylor *társadalmi képzeletnek*, Wallerstein *geokultúrának*, mások – például Habermas – az *életvilág* közismertebb fogalmával élnek. A közös tradíciók, meggyőződések és értékek megkérdőjelezhetetlen, a vitákkal szemben immunizált háttértudásáról van szó. Általa lesz a társadalom – ahogy Castoriadis fogalmaz – „a definiálatlan káosz ellenpólusa”. Minden társadalomnak meg kell kérdeznie, hogy „kik vagyunk mi mint közösség, mit akarunk és mire vágyunk”. És csak a „képzelet jelölő folyamata ad választ ezekre a kérdésekre, és ezek a válaszok nem vezethetők le sem az észből, sem

a valóságból”. Ebben az értelemben, ahogy Lefort hangsúlyozza, a társadalmi képzelet hasonlatos a valláshoz, amennyiben narratívákra, mítoszokra és metaforákra, a meggyőzés és a fenyegetés retorikai elemeire támaszkodva egységes hitrendszerben foglalja össze a társadalom erkölcsi, vallási és kulturális tartalmait.

Társadalmi képzelet és ideológia kapcsolatát tehát így lehetne leírni: a társadalmi képzelet a braudeli *longue durée*-vel mérhető korszak *implicit*, a kritikai felülvizsgálat alól kivont háttértudásának foglalata. Az uralkodó ideológiák teszik ezt a tudást *explicitté*, s így potenciálisan megvitathatóvá azáltal, hogy közvetítik a nyilvánosság és a politika felé. De ez egyúttal azt is jelenti, hogy az ideológia a *modern kor* jellegzetes diskurzív gyakorlata. Wallerstein írja, hogy „a korábbi világrendszerekben nem volt szükség ideológiákra, sőt a modern világrendszerben sem, egészen addig, amíg a francia forradalom által meghonosított két alapvető újdonság (a politikai változás normális és elfogadott fölfogása, valamint a változásokat előidéző állampolgár fogalma) nem vált a politikai intézmények strukturális alapulvává. Az ideológiák jelenléte ugyanis előfeltételezi, hogy konkurens stratégiával rendelkező, egymással versenyhelyzetben lévő társadalmi csoportok vannak jelen, eltérő elképzelésekkel a változás kívánatos irányáról és vezetőiről.” Ugyanakkor az ideológiákat életre hívó „két alapvető újdonsággal” Wallerstein a modernitás társadalmi képzeletére utal, mely az egymással konkuráló ideológiák felett fenntartja a „társadalom mint egész” *képzelt közösségét*.

Umberto Boccioni: A pergola alatt Nápolyban, jean louis mazieres, flickr.com

Idáig mondandóm nem tért el Kiss Viktorétól. Az egyetértést fontos hangsúlyozni, hiszen ezen a közös alapon nyugszik a téma továbbgondolása, amire most kísérletet teszek. A ma reneszánszát élő Polányi Károlyt, illetve 1944-ban megjelent *A nagy átalakulás* című művét szeretném bevonni a gondolatmenetbe. A marxizmushoz sok szállal kötődő, a szocializmus mellett mindvégig kitartó Polányit joggal tekinthetjük az első posztmarxista szerzők egyikének. Az osztályharc témájával szemben Polányi is „*a társadalom egységéből*” indul ki: „sem az osztályok születése – írja –, sem elhalásuk,

sem céljaik, sem az, hogy milyen mértékben érik el ezeket, sem együttműködésük, sem kibékíthetetlen ellentétük nem érthető meg a társadalom azon érdekeitől függetlenül, amelyeket a társadalom mint egész helyzete határoz meg.” A társadalmi változásokat – teszi még hozzá – „külső erők határozzák meg, és a társadalom csak a *változás mechanizmusáért* fordul belső erőkhöz. A 'kihívás' a társadalomnak mint egésznek szól”.

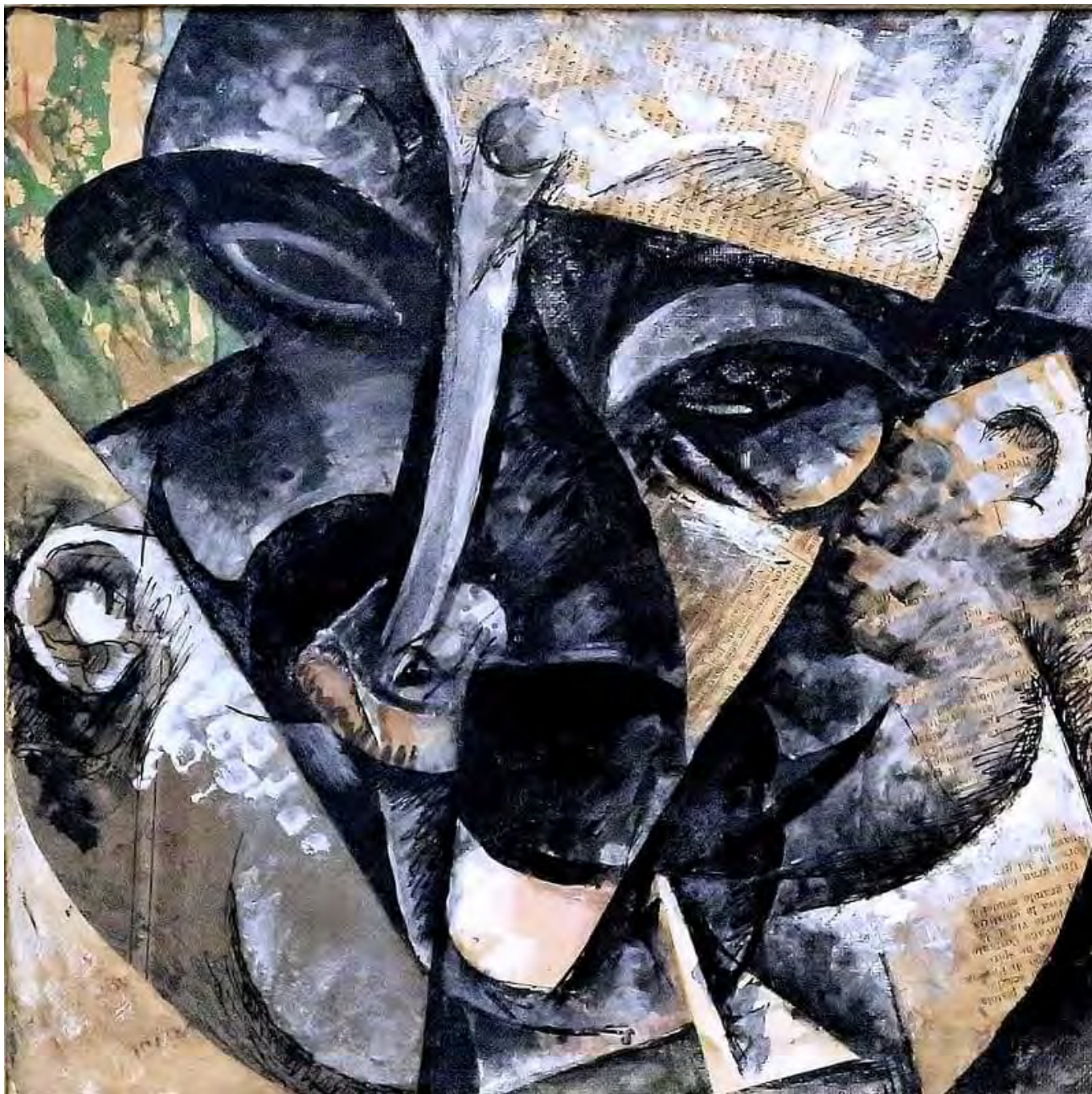
merev utópia

Nem pusztán az osztályharc tézisének háttérbe szorulásáról van szó. A társadalomnak a *kultúra* (azt is mondhatnánk: a *társadalmi képzelet* vagy az *életvilág*) által biztosított egységét Polányi radikálisan érti. Nem azt kérdezi, hogy miképpen működik a *kapitalista* társadalom, hanem hogy *miképpen létezhet egyáltalában társadalom* a kapitalizmus, tehát a tőkés árutermelés és az önszabályozó piac körülményei között. Nem egyszerűen félretolja az alapfelépítmény viszonyt, hanem egyenesen ellentétesnek mondja a társadalom és – a kapitalizmus esetében a társadalomból „kiagyazott” – tőkés gazdaság autonóm logikáját. Polányi főműve azzal a tézissel kezdődik, hogy „az önszabályozó piac eszméje magába foglalt egy merev utópiát. Ilyen intézmény egy pillanatig sem létezhetett volna a társadalom emberi és természeti szubsztanciájának megsemmisítése nélkül. Az embert fizikailag tette volna tönkre, környezetét pedig pusztasággá változtatta volna. A társadalomnak óhatatlanul intézkednie kellett önmaga védelmében”. Ez az *antagonisztikus* viszony, az önszabályozó piac és a társadalom szembenállása rejlik talán legismertebb fogalma, a kapitalizmus egész történetére jellemző „*kettős mozgás*” mögött is. A kettős mozgás „úgy személyesíthető meg, mint a társadalom két szervező elvének működése... Az egyik a gazdasági liberalizmus elve, amelynek célja egy önszabályozó piac létrehozása volt... A másik a társadalom védelmének elve, amelynek célja az embernek, a természetnek és a termelés szervezetének megőrzése...”

Polányi, amolyan „korán jött posztmarxistaként”, a tőkés piacgazdaság alapvető ellentétét nem az osztályharcra, nem a termelőeszközök tulajdonosai és a termelőeszközöktől megfosztottak ellentétére helyezte ki, hanem az *integráció* két formája közötti ellentétre. Mivel immár Habermas elméleti munkásságára is

támaszkodhatunk, azt mondanám, a *tőkés árutermelés* integrációs mechanizmusával – melyben a társadalmi cselekvők viszonyai „mint tárgyaknak rajtuk kívül létező társadalmi viszonyai” jelennek meg – Polányi a *társadalom* integrációjának olyan formáját állítja szembe, mely a társadalmi auktorok cselekvési orientációit hangolja össze a *közösen osztott, szimbolikusan konstruált egész*, azaz a cselekvők *életvilágának* keretein belül. Polányi azért állíthatja, hogy a rokonsági, szomszédsági, vallási vagy rituális szabályozás „hűséget” követelt a társadalom tagjaitól, hogy „a becsület és a büszkeség, a polgári kötelezettség és a morális kötelezettség, sőt még az önbecsülés és a közönséges tisztesség is” meghatározó motívumai a premodern, tehát még a társadalomba ágyazott gazdaságnak, mert ezek a *kultúra* – azt is mondhatnánk, hogy a *társadalmi képzelet* – elemei. Olyan integrációs formáé, mely nem a cselekvők háta mögött szerveződik dologi összefüggésrendszeré, hanem épp a cselekvő egyének résztvevői szemszögéből tárul fel.

A kapitalista termelés jellegzetessége, a gazdaság „kiágyazása” magát a *társadalmi integrációt* rombolja – és nem csak úgy mellékesen. Egyrészt azért rombolja, hogy kinyerje belőle a társadalmi „szubsztrátumáról”, vagyis a társadalomba ágyazott, társadalmi lényről leválasztott munkaerőt. Másrészt mert a társadalmi kötelekeitől megszabadított ember, a puszta munkaerő már szabadon alávethető a tőkés árutermeléssel együtt járó *rendszerintegráció* követelményeinek.

Umberto Boccioni: Egy férfifej dinamizmusa, jean louis mazieres, flickr.com

A társadalmi integráció résztvevőinek perspektívája, a többes szám első személy („mi”) nélkül nincs esélye a társadalom ellenállásának. *A liberális utópiában átszellemiesült rendszerintegráció és a társadalom védelmét szolgáló társadalmi integráció kettős mozgása, azaz a „társadalom két szervező elvének működése” ezek szerint úgy fogható fel, mint amiben Munka és Tőke, pontosabban a saját áruformájának fiktív voltát érzékelő-tudatosító munkaerő és a tőkés piacgazdaság antagonisztikus ellentmondása kibontakozik.*

Polányit azért vontam be, mert úgy gondolom, így válik érzékelhetővé Kiss Viktor már idézett tételének súlya, hogy a baloldali „politikának egyetlen járható útja létezik csupán: a társadalom képzelt egészének megjelenítése”. Valóban ez tűnik járható útnak, mert ha nem is a tőkés gazdaság, de a társadalom, a *Valóság* szimbolikus konstrukciója széthullóban van. Közben meg a Tőke, köszöni szépen, jól van, mert a *társadalom ellenállására* a globalizációval megtalálta a maga hathatós és sikeres válaszát. De a globalizáció *adott, neoliberális formájával* a társadalom, s vele a „kettős mozgásra” épülő rendszer egészének – az 1930-as évekre emlékeztető – válságát idézte elő.

az elvalótlanodás folyamata

A szimbolikus Valóság széttöredezése, az „elvalótlanodás” folyamata világosan kirajzolódik Kiss Viktor kötetének ideológiakritikai fejezeteiben, mondjuk

Baudrillard kapcsán, aki szerint „a politika feladata ma nem a valóság elfedése, hanem a valóság hiányának elfedése”. De centrális szerepe van Laclau-nak is, aki a végletesen fragmentáltnak érzékelt kétezres években „a közösség elveszett teljességének valódi alapját” helyreállítandó olyan baloldali populizmus mellett érvel, mely azt ígéri, „hogyan létrehozható olyan teljesség (vagy univerzalitás), amelyik nem a partikuláris igényeken és követeléseken nyugszik, hanem e megszületni remélt politikai logika lényegeként azok helyébe lép.” (96) Az elvalótlanodás folyamatának megragadásában azonban feltehetőleg Žižek ment a legmesszebb, azt állítva, hogy az ikertornyok elleni támadással („9/11”) a traumamentes nyugati valóság véget ért: a terrortámadások éppúgy, mint a migrációs válság eseményei, a szimbolizációnak ellenálló *valós* betörését jelzik a Valóságba, amire a nyugati társadalmak ideológiagyártói a „tudjuk, és mégis tesszük” mélységes cinizmusával válaszolnak.

Az „elvalótlanodás” folyamatában persze több tényező is szerepet játszik, de a főszerep a globalizációé. A szociális vagy jóléti állam a „kettős mozgás” kompromisszumos egyensúlyát hozta létre, ami azonban a 70-es évekre a tőkés termelés fenntartásához szükséges profitráta vészes csökkenését idézte elő. Emelkedtek a bérköltségek, a szociális kiadásokat fedező adók és a természet- és társadalomrombolásért fizetendő externális költségek, melyeket a tőke idáig a

társadalomra hárított. Amikor a neoliberais fordulat mögött álló erők nekikezdték a tőke szabad áramlása elé tornyosuló akadályok lebontásához, az akadályokat a szociális vagy jóléti állam szabályozó tevékenységében, sőt, magukban a *territoriális nemzetállamok* rögzített struktúráiban, politikai intervenciókat kikényszerítő társadalmi berendezkedésében fedezték fel. A társadalmi integráció intézményesült formáinak felszámolása, minden emberi viszony absztrakt pénzviszonyokra redukálása végül is a tőke *determinizációja* („felszabadulása”) útján ment végbe. Ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy radikálisan – a gazdasági kényszer mellett a periférián szükség esetén politikai vagy katonai eszközök igénybevételével – végigvitték a gazdaság „kiagyazását” a társadalomból. A területián kötött államok ki lettek szolgáltatva a bármikor kivonulni képes banktőkének és a multinacionális vállalatoknak. A pillanatok alatt eltűnő és újjászülető pénztőke a reálgazdaságot, a területián, politikai, humán és persze adókötelezettségek alól kibújni képes, „könnyűszerkezetes” vállalkozás a hierarchikus, helyhez kötött, nehézkes és ezért könnyen ellenőrizhető szervezeteket teperte maga alá. A minden esszenciális tehertől, minden korláttól megszabadulást feltételező mobilitás önértékké vált: a területián szerveződő társadalmak feletti hatalom biztosítékává.

Umberto Boccioni: Spirális konstrukció, jean louis mazieres, flickr.com

Mintegy kifejtve „a társadalom emberi és természeti szubsztanciájának megsemmisítésével” fenyegető liberális utópia működési elvét, Kiss Viktor ezt a folyamatot Deleuze-höz és Guattarihoz kapcsolódva másik oldalról világítja meg. A kapitalizmus – tolmácsolja a szerzőpárost – „a vágytermelés új módján nyugszik,

amelynek lényege a vágyak áramlásának megszabadítása minden (erkölcsi, társadalmi és ideológiai) korláttól, (...) majd becsatornázása a munka és a fogyasztás színtereire az újrakódolás pillanatnyi, önkényes és gazdasági érdekek mentén végrehajtott aktusainak segítségével.” (213–214) A kapitalizmus nem alapja tehát, hanem épp ellenfele a szimbolikus Valóságnak, hiszen amire épül, az „a minden jelentést széttörő és saját érdekei szerint újraformáló tőkés logika. A kapitalizmusban, mint a totális dekódolás és deterritorializáció korszakában, az áramlások elől minden korábbi gát és keret felszámolódik...” (215)

a közjó eszméje

A neoliberális fordulat által elindított globalizáció így nemcsak a piac és a tőke hatékony szabályozására valaha képes, territoriális nemzetállam gazdasági teljesítőképesége és intézményes berendezkedése

*íránti bizalmat ingatta meg. Ahogy Manfred Steger írja The Rise of the Global Imaginary című könyvében, megingatta a társadalmi képzelet territoriális-nemzeti alakzatát is, melyre a „társadalom mint egész”, a külső kihívásokra válaszolni képes demokráciák politikai szolidaritásközösségeinek öntudata épült. A „nemzet – írja Steger – határozottan átszínezte a modernitás társadalmi képzeletét. Ezért a nemzetet nem úgy kell kezelnünk, mint egy bizonyos ideológia tárgyát, hanem mint közös létezésünk alapját, mely az amerikai és francia forradalommal emelkedett fel a nyugati féltekén.”*A deterritorializációval olyan, a vitákkal szemben immunizált fogalmak váltak bizonytalanná, mint az állampolgárság és az állampolgári jogok, a népakaratra épülő legitimitás és a közjó eszméje, a szuverenitás és a határok.

A társadalmi képzelet *territoriális-nemzeti* alakzatának elbizonytalanodásával egyidejűleg megindult azonban egy új, *globális* társadalmi képzelet kialakulása is. Működésbe lépett a *kettéválási* („bifurkációs”) folyamat, mely Wallerstein szerint a rendszerszintű válságok kísérőjelensége: a rendszer – és ezen most a „*kettős mozgás*” rendszerét értem – válság esetén „két alternatív megoldás elé kerül, s a továbbhaladás mindkét irányban teljességgel lehetséges. Ilyenkor az adott történelmi rendszerben élő emberek mintegy kollektíve fölszólítatnak, hozzanak történelmi döntést, melyik utat akarják választani, azaz milyen új rendszer váltsa föl a régit (...) Hogy a rendszerben élő emberek milyen kollektív döntést fognak hozni, a dolog

természetéből adódóan kiszámíthatatlan. A bifurkáció folyamata kaotikus folyamat, ami azt jelenti, ebben a fázisban minden kis döntés jó eséllyel jelentős következményekkel jár... Ez az instabilitás jelentős mértékű zaklatottsághoz és így erőszakhoz vezethet, mivel az emberek megpróbálják megőrizni meglévő privilégiumaikat és a különböző hierarchiákban elfoglalt pozícióikat egy rendkívül instabil környezetben. Általában véve elmondható, hogy ez a folyamat meglehetősen csúnya társadalmi konfliktusokhoz szokott vezetni.”

Ennek vagyunk most tanúi, és a folyamatnak még távol a vége. A kettéágazás újabb kettéágazásokat szül: a *döntésre* szólító, *kizáró* ellentmondás két oldalán újabb antagonizmusok születnek. „A társadalom képzelt egészének megjelenítésére” jelenleg négy olyan keretet kínálnak, „amelyben valamennyien elgondolhatjuk önmagunkat mint az egység részeit”:

Umberto Boccioni: Nő kávézóban, jean louis mazieres, flickr.com

A *globalizációt* támogató erők oldalán ott van

a) a tőke, a munkaerő és a szolgáltatások szabad áramlását, az ún. szabad piac és a „nyílt társadalom” jótéteményeit ajánló *neoliberális ideológia*, mely a gazdaság további kiagyazását ígéri a társadalomból, és a „mi” nélküli, végérvényesen individualizált világ pusztán a piac és a pénz által integrált, kiüresített egészét. Ezzel *szemben* megfogalmazódott

b) a Global Justice Movementből és a World Social Forumból kinövő *alterglobalizációs* út lehetősége, amely a globális gondolkodásra, a globális egyenlőség és igazságosság megteremtésére hív. A piac globális uralmával szemben a piac globális szabályozását, azaz a gazdaság társadalomba történő „visszaágyazását” tekinti céljának, és így a „társadalom mint egész” nemzeti alakzatával szemben az egész globális és demokratikus alakzatát vizionálja.

A *globalizációellenes* erők oldalán ott van

a) a territoriális nemzetállam „erődjének” *autoriter-nacionalista* projektje, elsősorban a nyugati centrum és félperiféria országaiban. Ez a vállaltan retrográd és agresszív projekt a tőkés világrendszerben elért előnyös pozíció megőrzését vagy visszaszerzését ígéri. E cél eszközeként pedig a territoriális nemzetállam olyan ideológiáját ajánlja, mely a nemzet naturalizálására, az állampolgári jogok mögött álló univerzális emberi jogok elutasítására, protekcionálisra, a nagyhatalmak esetében a pőre hatalommal való fenyegetésre, a kisebb államok esetében pedig az úgyszintén pőre pragmatizmusra épül. Ezzel *szemben* állnak

b) a *nemzetállami kötődésű, demokratikus és kommunárius* elképzelések, amelyek a homályosnak vélt globális vízióval szemben a territoriális nemzetállam kereteinek megvédésében vagy helyreállításában látják a nem autoriter alapokon álló, a lokalitásban gyökerező demokratikus politikai közösség megőrzésének lehetőségét.

állandósuló bizonytalanság

A helyzet sokkalta bonyolultabb, mint az az absztrakt séma, amit összebarkácsoltam. A sémát helyi és lokális tényezők, az erőviszonyok

különböző megoszlásai színezik. Az ún. „Nyugaton” (és Magyarországon) egyértelműen dominál például a neoliberális ideológia (1/a) és az autoriter-nacionalista projekt (2/a) szembenállása. Az is nyilvánvaló, hogy a „társadalom mint egész” egységét biztosító szimbolikus Valóság lebomlásával olyan politikai-ideológiai tér keletkezett, melyben a legkülönbözőbb és a legváratlanabb koalíciókötésekre és szembenállásokra számíthatunk, és ez az állandósuló bizonytalanság valóban

„meglehetősen csúnya társadalmi konfliktusokkal” fenyeget. De látnunk kell a helyzet másik oldalát is. Ahogy Kiss Viktor is hangsúlyozza, épp ezekben a helyzetekben – amikor a *Valóság* fellazulásával és a *valós* gyakori betöréseivel kell számolnunk – lehetőség nyílik „egy új szimbolikus valóság létrehozatalára, a neki megfelelő fantáziák kitermelésére.” (134) Hiszen a kettéágazások által uralt erőteret jelenleg nem egy hegemon ideológia jelenléte határozza meg, hanem a küzdelem a hegemoniáért. Sőt, még ennél is tovább mehetünk: a 19. század közepétől a 20. század végéig az egymással konkuráló konzervatív, liberális és baloldali ideológiák a kritikai felülvizsgálat alól kivont, *implicit* háttértudás közös keretébe illeszkedtek. A jelenlegi ideológiai törekvések mögött viszont részben egy szétesőben lévő, részben egy születőben lévő szimbolikus Valóság képzeete áll, tehát nem világos, hogy ezek az ideológiák *mit* tennének *explicitté*.

A *hiány* arra utal, hogy – posztmodern ide vagy oda – még mindig a modernitás kihívásával állunk szemben: bár nem tudjuk közös tartalommal kitölteni, valóságunkat mégis olyannak képzeljük el, mint amiben lehetségesek alapvető változások, és ezek nem egy metafizikai terv vagy a természet, hanem a politikai akarat számlájára írhatók.

Tudom, a társadalmat mint „imaginárius intézményt”, az új társadalmi képzeletet vagy a szimbolikus Valóságot nem lehet egyszerűen kiötlölni vagy „megcsinálni”. Az *létrejön*, ha létrejön. De ha létrejön, azért jön létre, mert a hegemoniáért vívott küzdelemben részt veszünk, mert tesszük, amit teszünk. Tesszük a „túldeterminált” világban, kitéve a történelmi véletleneknek és tévedéseknek, a zsákutcák csalogatásának.

Umberto Boccioni: A lánzsák töltése, jean louis mazieres, flickr.com

Egyetértek tehát Kiss Viktornak az utópiákkal és a „kritikai ideológiákkal” szembeni fenntartásával és a leíró kritika melletti érvelésével. A kapitalizmus leíró kritikája arra törekszik, „hogyan beazonosítsa a ténylegesen létező politikai univerzumot az osztályharc korszaka után, és ebből bontakoztassa ki önmagát, ebből bontakoztassa ki a kritikai tudatot, és erre építse politikai stratégiáit”. (308–309) Ehhez a leíró kritikához próbáltam itt hozzájárulni, amikor kísérletet tettem az ideológiai erőter felvázolására, melyben identitásunkat az azonosulások és elhatárolódások sorozatában meg kell teremtenünk.

felső kép | Umberto Boccioni: Az ivó, jean louis mazieres, flickr.com